

ЯРОСЛАВ СТЕПАНЕНКО
(Київ)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З АКУЗАТИВНИМ ОБ'ЄКТОМ

Ключові слова: знахідний відмінок, об'єктне значення, об'єктний аргумент, предикат дії, предикат стану, знахідний тавтологічний, первинна функція, вторинна функція.

Знахідний відмінок із погляду його синтаксичної сфери вживання та семантичних параметрів став предметом уваги багатьох дослідників [10; 14; 4]. Однією з актуальних проблем, яка була і залишається в полі зору дослідників, – зв'язок акузатива з іншими відмінками, що наділені здатністю функціонально заступати його [3; 2; 10; 6]. Усі відмінки, маючи набір семантичних спеціалізацій, які не завжди чітко протиставляються й подеколи набувають синкретичності, “у своїх визначених функціях взаємодіють з одним чи кількома іншими відмінками, у результаті чого створюються сектори функціональної взаємодії, у яких виявляються окремі системи відмінків. Їх установлення має першочергове значення для виявлення специфічної характеристики кожного з відмінків” [10, с. 46]. Щодо особливостей знахідного відмінка, зокрема безприйменикового, то він на тлі відмінкової системи, особливо на фоні родового, орудного та місцевого відмінків, окреслюється більш-менш чітко стосовно спектра синтаксичного функціонування й семантичного наповнення (див.: [4, с. 147]). Основним значенням акузатива, яке сформоване на основі його синтаксичних функцій і є водночас “абстрагованим від цих синтаксичних функцій” [9, т. I, с. 475], слід уважати об'єктне: він “позначає предмет безпосереднього, прямого й повного застосування дії, предмет, до якого безпосередньо спрямоване чие-небудь відношення, сприймання” [9, т. I, с. 482]. Периферійною для нього є суб'єктна, локативна, темпоральна, квантитативна семантика. Форма знахідного відмінка може перебувати поза власне-відмінковим функціонуванням. Це відбувається тоді, коли він виступає не в ролі валентного партнера у складі речень три- або багатокomпонентних структурних субмоделей (Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav [Obj (Nacc)], Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav₁ [Obj (Nacc)] + Arq prav₂ [+ Arq prav₃,...]), а разом із неповнозначними дієслівними зв'язками *становити* і *являти собою*, що максимально наближені до найабстрагованішого дієсловозв'язки *бути*, конститууює предикатну сполуку, у якій ці зв'язки “переводять відмінкову форму в дієслівну (присудкову) позицію і нейтралізують відмінкові ознаки” [13, с. 70], напр.: “Дискурс **являє собою** ... **зразок** мовленнєвої поведінки” (Анатолій Загнітко). Периферійність регламентованих суворими лексико-семантичними рамками адвербіальних значень у загальній системі спеціалізацій акузатива не позбавляє, проте, їх високої частоти вживання [9, т. I, с. 482].

Досить аргументовано й оригінально витлумачує знахідний відмінок І.Р. Вихованець [3; 4, с. 62-65, 66-69, 87-105, 204-211; 13, с. 67-70]. У його граматичній концепції про систему відмінків, яка є жорстко ієрархізованою, оскільки елемен-

ти її, відрізняючись один від одного й займаючи відповідно до своїх формально- та семантико-синтаксичних виявів різне місце в граматичному ладі сучасної української мови, “розташовуються в рамках цілого в певному порядку від вищого до нижчого” [4, с. 62], акумулятив віднесено до ядерної зони. Загалом же відмінкову систему диференційовано на три зони: центральна, напівпериферійна й периферійна, які “включають різну кількість відмінків, вирізняються можливостями репрезентантації відмінкової системи в цілому, характером зв’язку з предикатним дієсловом, діапазоном семантико- і формально-синтаксичного ускладнення відмінків, парадигмою функціональних еквівалентів, трансформаційними відношеннями між компонентами відмінкової системи, а також лексичним наповненням відмінкової позиції” [там само]. Ядро, або центр, цієї системи, крім знахідного, становить ще й називний відмінок. Підставою для такого виокремлення є передусім те, що охоплювані ними суб’єктна (називний відмінок) і об’єктна (знахідний відмінок) субстанціальні позиції виступають найважливішими семантико-синтаксичними позиціями речень структурних субмоделей Sub (Nnom) + Praed (Vf), Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav [Obj (Nacc)], Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav₁ [Obj (Nacc)] + Arq prav₂ [+ Arq prav₃...], а пов’язані з цими відмінками формально-синтаксична позиція підмета (називний відмінок) і позиція сильнокерованого придієслівного другорядного члена речення (знахідний відмінок) створюють виділювану на основі синтаксичних зв’язків формально-синтаксичну організацію речень структурних субмоделей П (Nnom) + Пр (V_p), П (Nnom) + Пр (Vf) + Дчр [Д (Nacc)], П (Nnom) + Пр (Vf) + Дчр₁ [Д (Nacc)] + Дчр₂ [+Дчр₃...] (див.: [4, с. 62-63]).

Про ядерність номінатива й акумулятива свідчить і те, що вони, конституюючи позиції Sub (Nnom) і Arq prav [Obj (Nacc)], не виявляють обмежень стосовно лексико-семантичного наповнення з тією лише корекційною ознакою, що функцію суб’єкта здебільшого виконують іменники – найменування істот, зокрема людей, причому з усім можливим спектром ідентифікувальних ознак: “місце проживання”, “національність”, “політична належність”, “фахова діяльність” і т.ін. Причина цього полягає в антропоцентричному принципі структури мови. Вона, твердить Ю.С. Степанов, створена за міркою людини, і цей масштаб закладено в самій організації мови, причому докільля пізнається “не окремою людиною, а багатьма людьми і ... суспільством загалом” [12, с. 11].

Семантико-синтаксичні функції, закріплені за акумулятивом, який заповнює в реченні припредикатну позицію, доречно диференціювати на первинні та вторинні [13, с. 67]. Уже було відзначено, первинною для нього є об’єктна функція. До іманентних формально- й семантико-синтаксичних ознак знахідного відмінка об’єкта слід віднести субстанціальність, валентний зв’язок із предикатом, пасивність, фінальну спрямованість дії, процесу чи стану, формально-синтаксичну ознаку центральності [13, с. 68]. Знахідний об’єктний відмінок характеризується ізофункціональними зв’язками з іншими відмінками, які реалізують значення об’єктності. Крім зовнішньовідмінкових, йому притаманні внутрішньовідмінкові зв’язки, що знаходять вияв на рівні припредикатних компонентів Arq prav (Nacc) і Arq prav (pger + Nacc). Основним репрезентантом об’єктності виступає правобічний аргумент Arq prav [Obj (Nacc)], для якого типовою є обов’язкова валентність. Цю функцію здатні також виражати аргументи,

що мають своєю вихідною базою модель *ргер + Nacc: Arq prav [Obj (на + Nacc)], Arq prav [Obj (в/у + Nacc)], Arq prav [Obj (за + Nacc)], Arq prav [Obj (про + Nacc)], Arq prav [Obj (об + Nacc)]*. Вони можуть уходити до складу речення на засадах облігаторності і факультативності. Синтаксичні конструкції, утворені за зразком структурних субмоделей *Sub (Nnom) + Praed + Arq prav [Obj (Nacc)]* і *Sub (Nnom) + Praed + Arq prav [Obj (ргер (на, в/у, за, про, об) + Nacc)]*, різняться не лише обов'язковою/необов'язковою участю припредикатних об'єктних конститuentів у формуванні їхнього плану змісту, а й ступенем продуктивності, що виявляється в максимальній кількісній перевазі речень першої структурної субмоделі над реченнями другої структурної субмоделі, та складом основних носіїв валентності. Стосовно позиції *Praed*, то ця відмінність полягає в тому, що в реченнях із об'єктним аргументом *Arq prav [Obj (Nacc)]* її заповнюють лише дієслова, тоді як у реченнях із об'єктним аргументом *Arq prav [Obj (ргер (на, в/у, за, про, об) + Nacc)]* дієслова й прикметники. Усталений погляд на те, що конструктивним центром речень, в основі яких лежить структурна субмодель *Sub (Nnom) + Praed + Arq prav [Obj (Nacc)]*, виступають тільки дієслова-предикати [3, с. 10], потребує уточнення, а саме: роль предиката можуть виконувати також прикметники. Їхній склад представлений двома лексемами: винний (винен, винуватий [розм.] – “який має борг”, вартий (варт) – “який коштує щось” [11, с. 117, 118] (пор. також: [5, с. 126]): “*Безмірну дяку винен я...*” (Леся Українка); “*Сирота що винне*” (Олесь Гончар); “*Вона щось варта*” (Ольга Кобилянська). У реченнях структурної субмоделі *Sub (Nnom) + Praed (Adj) + Arq prav [Obj (Nacc)]* чітко простежуються обмеження не тільки на рівні прикметника-предиката, а й на рівні об'єктного аргумента. У них “форма знахідного відмінка залежного компонента пов'язана з цілком конкретним значенням... прикметника” [5, с. 126]. До типових репрезентантів приад'єктивної позиції слід віднести іменники – назви грошових одиниць, предметів, “які були позичені й підлягали поверненню особі-власникові” [1, с. 168], до нетипових – субстантиви – найменування абстрактних понять [11, с. 117-118].

Лексико-семантична структура дієслів-предикатів, які детермінують об'єктний аргумент *Arq prav [Obj (Nacc)]*, досить широка. Вона охоплює предикати дії і предикати стану, що, у свою чергу, представлені розлогим спектром ідентифікувальних сем. Основний масив утворюють перехідні дієслова. Транзитивність, як відомо, передбачає те, що “наслідки дії, вираженої дієсловом, “переходять” від агенса (або “діяча”) на пацієнса (або на “мету”)” [7, с. 371]. Інакше кажучи, перехідні дієслова вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іменниками у формі акузатива передусім тому, що вони позначають не будь-яку, а лише ту дію, котра потребує об'єктної характеристики, і “ця характеристика може бути забезпечена граматичною семантикою знахідного відмінка іменників” [8, с. 54]. Така сполучуваність, крім усього, є ще й зв'язаною, оскільки вона “здійснюється за рахунок єдино допустимих (за призначенням відповідно до тієї або тієї позиції) класів словесних форм” [8, с. 59]. Отже, репрезентована транзитивними вербативами дія спрямована на об'єкт, виражений знахідним відмінком іменника. У таких синтаксичних конструкціях, як і в реченнях із родовим об'єкта, коли виражається заперечення або коли субстантив уживається у значенні частини від цілого, припредикатний член не може опускатися, тому що його елімінування робить синтаксичну конструкцію інформативно некоректною, пор.: “*Ми стиснули зброю*”

(В. Забаштанський) і *Ми стиснули*. Таким чином, зону об'єктності в реченнях структурної субмоделі Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav [Obj (Nx)] формують об'єкти дії й об'єкти стану. Ці семантичні фрагменти об'єктності залежно від значеннєвої природи заповнювача позиції Praed (Vf) можна диференціювати на вузлі сегменти, як-от: “об'єкт створення”, “об'єкт руйнування”, “об'єкт пізнання”, “внутрішній об'єкт”, “зовнішній об'єкт” тощо. До індивідуальних характеристик розглядуваних речень слід віднести й те, що в них знахідний об'єкта може мати специфічну форму. По-перше, мова йде про знахідний тавтологічний, коли в іменникові повторюється основа дієслова, яке здатне “керувати в подібних конструкціях як знахідним тавтологічним, так і знахідним нетавтологічним (ідентичність коренів дієслова й іменника – тут явище з граматичного погляду неістотне і випадкове)” [3, с. 19]: “*Без нарікань вона **робила** найтяжчу **роботу***” (Стел.); “...він **думав** свою бурлацьку **думу**” (Б.). Тавтологія виникає найчастіше тоді, коли позицію Praed (Vf) обіймають дієслова конкретної фізичної дії в різних семантичних виявах або інтелектуальної дії. Позицію Arq prav [Obj (Nx)], як і слід очікувати, заповнюють субстантиви абстрактної семантики, які називають дії, процеси, інтелектуальні й наукові поняття. Характерно, що у складі речення зі знахідним тавтологічним функціонує атрибутивний модифікатор, який фактично дешифрує план змісту синтаксичної конструкції. По-друге, говориться про так звану другу форму знахідного відмінка, що постала в результаті переходу в акузативну сферу форми родового відмінка іменників – назв неістот під впливом субстантивів – найменувань істот. Погоджуємося з І.Р. Вихованцем, що “таку форму слід кваліфікувати як другу форму знахідного у функції об'єкта, а не як родовий відмінок” і що “граматичну особливість знахідного відмінка об'єкта в сучасній українській мові становить наявність двох форм для іменників – назв неістот у чоловічому роді однини – форми, співвідносної з формою називного відмінка, і факультативної форми, співвідносної з формою родового відмінка з флексією -а” [2, с. 122]. Проведений аналіз дає підстави твердити, що сфера вживання другого знахідного – усне мовлення, художній стиль, причому його використання може викликатися не лише тією причиною, щоб унести елемент пошвавлення, активізувати об'єкт, до певної міри персоніфікувати його, а й архітектонічними потребами, як-от: “*Приблизивши зашит до жердини, На славу вовчого **кутка** Ми **посадили** куц калини, Тоненьку липку й **берестка***” (Платон Воронько). Другий знахідний, представлений іменниками – назвами конкретних предметів різного призначення, детермінують семантично поліфункціональні вербативи, а саме: дієслова зі значенням творення, видів діяльності, руйнування, інтенсивної дії з різним ступенем моторності, зміни місцеположення об'єкта в просторі, локативного переміщення, набуття, втрати тощо (будувати, креслити, склити, троцяти, сікти, чистити, ставити, тягти, волокити, набути, втратити): “*Прокіп ... **лагодив трактора***” (Микола Руденко); “*Шукала Гелена ... **астероїда***” (Микола Руденко); “*Степан Никифорович **поклав** на бік **ножа***” (Борис Антоненко-Давидович); “*Старий Мамут ... **кінчав сеанса***” (Юрій Яновський); “*Степан Петрович ... **узав пиріжка***” (Володимир Винниченко).

Вторинними функціями акузатива, крім уже згадуваної предикативної, є суб'єктна, темпоральна, квантитативна. Суб'єктна функція виявляє себе в обмеженому синтагматичному плані, оскільки знахідний суб'єкта перебуває в семантико-синтаксичних зв'язках лише з дієсловами стану (зокрема, фізичного) на взірць мо-

розити, лихоманити, нудити, трусити. Між семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними рівнями розглядуваних речень установлюються некорелятивні відношення, пор.: “*Василя трусило*” (Олег Черногуз), “*Його тягнуло назад*” (Юрій Мушкетик) [Sub (Nnom) → Д]. Різновидами темпоральної специфікації знахідного відмінка є означена і неозначена тривалість, дистрибутивність. У складі репрезентованого знахідним відмінком семантичного фрагмента “квантитативність” вичленовуються значення “міра простору”, “міра ваги”, “міра вартості”. У лінгвістиці числівниково-іменникові форми на зразок три кілометри, сім кілограмів, десять гривень, які функціонують у складі речень структурної субмоделі Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (Nacc) на правах правобічних конститuentів, трактують по-різному: як 1) просторові, 2) об’єктні, 3) локативно-квантитативні або 4) об’єктно-квантитативні аргументи. На наш погляд, є більше підстав уважати їх квантитативними й подавати в такій інтерпретації, як “міра простору”, “міра ваги”, “міра вартості” [13, с. 69-70].

Діапазон специфікацій знахідного безприйменикового як заповнювача правобічної позиції синтаксичних конструкцій структурної субмоделі Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (Nacc) вужчий порівняно з функціональним потенціалом знахідного прийменникового, що обіймає припредикатну позицію в реченнях структурної субмоделі Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav [rger (на, в/у, за, про, об) + Nacc]. Останній, крім уже згадуваної об’єктної, темпоральної, квантитативної, суб’єктної функцій, може виконувати роль локативно-директивного, інструментального, квалітативного [речення структурних субмоделей Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (в/у + Nacc), Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (на + Nacc), Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (за + Nacc)], інтенціального [речення структурних субмоделей Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (про + Nacc), Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (на + Nacc)], інструментального [речення структурної субмоделі Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (об + Nacc)] та каузального [речення структурних субмоделей Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (на + Nacc), Sub (Nnom) + Praed (Vf) + Arq prav (за + Nacc)] аргументів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булахаў М.Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы XIV-XVII стагоддзяў / М.Г. Булахаў. – Мн.: Выд-ва Беларус. ун-та, 1971. – Ч. 2: Синтаксичны нарыс. – 294 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Романович Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 220 с.
3. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / Іван Романович Вихованець. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / Іван Романович Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / Арнольд Панасович Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення: синтаксичні категорії і зв’язки. – К., 1975. – С. 120-131.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
8. Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса / Игорь Павлович Распопов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. – 220 с.

9. Русская грамматика: в 2 т. / АН СССР. – М.: Наука, 1982. – Т.1. – 783 с.; Т.2. – 710 с.
10. Станишева Д.С. Винительный падеж в восточнославянских языках / Д.С. Станишева. – София: БАН, 1966. – 295 с.
11. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко. – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.
12. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания / Ю.С. Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
13. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; за ред. Івана Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
14. Тимченко Є.К. Аккузатив в українській мові: 3 української складні / Євген Костянтинович Тимченко. – К.: Вид-во Укр. АН, 1928. – 101 с.

Ярослав Степаненко

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЙ С АКУЗАТИВНЫМ ОБЪЕКТОМ

В статье рассматривается семантико-синтаксическая организация предложений с объектным аргументом, выраженным винительным падежом, характеризуется объектная спецификация аккузатива на фоне спектра его семантико-синтаксических функций.

Ключевые слова: винительный падеж, объектное значение, объектный аргумент, предикаты действия, предикаты состояния, винительный тавтологический, первичная функция, вторичная функция.

Yaroslav Stepanenko

THE SEMANTIC AND SYNTACTICAL STRUCTURE OF THE SENTENCES WITH CAUSATIVE OBJECT

The article reveals semantic and syntactic organization of the sentences with the objective argument that is expressed by the Accusative case. The objective specification of the Accusative case is characterized on the background of the spectrum of its semantic and syntactic functions.

Key words: the Accusative case, objective meaning, objective argument, predicate of action, predicate of state, tautological Accusative case, primary function, secondary function.

Одержано 25.03.2008 р., рекомендовано до друку 25.05.2009 р.